

CÁI GROTESQUE TRONG TIỂU THUYẾT CỦA VICTOR HUGO

GVHD: TS. Dương Thị Ánh Tuyết

SVTT: Dương Thị Bích Thảo

ĐHSP Văn - Sử, Khóa 50

Tóm tắt: *Grotesque là một kiểu tổ chức hình tượng nghệ thuật dựa trên sự kết hợp những cái tưởng chừng như khó có thể kết hợp được với nhau như ánh sáng và bóng tối, cái tốt và cái ác, cái đẹp và cái xấu, cái cao cả và cái thấp hèn, chính sự kết hợp này đã đưa đến những thành công vượt bậc trong quá trình sáng tác của Hugo. Thiết nghĩ cần phải có một sự quan tâm xứng đáng đến thủ pháp nghệ thuật này, mới có thể hiểu hết những giá trị tư tưởng mà Victor Hugo đã gửi gắm vào tác phẩm của mình. Trong khuôn khổ của bài viết này, chúng tôi tìm hiểu **Cái grotesque trong tiểu thuyết của Victor Hugo** (tập trung vào hai bộ tiểu thuyết nổi tiếng nhất: **Nhà thờ Đức bà Paris** và **Những người khốn khổ**) trên ba phương diện: nhân vật; không gian – thời gian nghệ thuật; chỉ ra và lý giải sự ảnh hưởng của cái grotesque từ Victor Hugo đến Nam Cao qua tác phẩm Chí Phèo.*

1. ĐẶT VẤN ĐỀ

Có những con người mà hàng trăm năm sau khi họ qua đời, trái tim nhân hậu của họ vẫn mãi đập trong lòng nhân loại, có những cuốn sách mãi mãi về sau vẫn chiếu rọi ánh sáng trên con đường đi tìm hạnh phúc, chân lý của loài người. Victor Hugo cùng với tiểu thuyết của ông là một trong những trường hợp như thế. Nhắc đến Victor Hugo người ta thường nghĩ ngay đến ông là một khổng lồ văn chương hiếm hoi của nhân loại. Nếu như trong thơ ông giữ vai trò thống soái, trong kịch là nhà tiên phong đổi mới thì trong tiểu thuyết ông thể hiện một tầm vóc của thời đại, ở đây ông có thể thực hiện được tối đa “điều không thể có”. Bởi thế tiểu thuyết như một tựa đề soi sáng toàn bộ sáng tác của Hugo. Tình thương yêu con người khốn khổ bị đọa đày như được gieo mầm khắp các tác phẩm kết thành những rung động âm vang ngân mãi cùng thời gian.

Đọc **Nhà thờ Đức bà Paris** và **Những người khốn khổ** ta thấy bùng lên một tinh thần nhân văn cao cả rất lãng mạn của Victor Hugo. Trong bất cứ hoàn cảnh nào, ông vẫn luôn hướng thiện cảm của mình đến những người cùng khổ để đặt niềm tin ở họ. Cái nhìn lãng mạn đó được Victor Hugo dựng lên bằng rất nhiều hình thức khác nhau, trong những hình thức ấy nổi bật hơn cả là nghệ thuật sử dụng cái **grotesque**. Dưới ngòi bút của văn hào Hugo, cái **grotesque** không chỉ là phương tiện nghệ thuật để nhà văn khắc họa hình tượng mà còn là phương thức tư duy để chúng ta nhìn nhận mọi vấn đề trong cuộc sống.

2. NỘI DUNG

2.1. Cái grotesque trong nghệ thuật xây dựng nhân vật

Cuộc sống vẫn diễn ra âm thầm với những đối nghịch. Con người vẫn mãi miết trong cuộc mưu sinh vốn đa diện, đa đoan, đa chiều. Chất **grotesque** vì vậy đã nằm ngay trong bản thân của sự sống, trong cuộc đời mỗi con người. Không chỉ nhận thức

rõ điều này, bằng tài năng sáng tạo của người nghệ sỹ, các nhà văn đã biến **grotesque** thành một phương tiện nghệ thuật hữu hiệu để khai phá đời sống văn chương. Trong số đó, Don Quijote và Hugo là một trong những nhà văn đã phát huy tối đa hiệu quả nghệ thuật của cái **grotesque** để xây dựng những cặp đôi nhân vật hoàn hảo.

Các hình tượng nhân vật trong *Nhà thờ Đức bà Paris* và *Những người khốn khổ* được xây dựng trên nguyên tắc của những cái đối lập tương phản. Dưới góc nhìn **grotesque**, chúng tôi tìm hiểu nghệ thuật xây dựng nhân vật trên hai phương diện: *cái grotesque trong cặp đôi nhân vật*, đó là những cặp đôi nhân vật mang tính “lưỡng hóa” tiêu biểu là: Quazimodo – Claude Frollo – Foebus, Esmeralda – Fleur de Lys trong *Nhà thờ Đức bà Paris*; Jean Valjean – Javert, Gavroche – Thenardier, Cosette – Eponine trong *Những người khốn khổ* và *cái grotesque trong từng nhân vật*, chúng tôi chỉ đề cập đến sáu nhân vật được xem là tiêu biểu: Quazimodo, Claude Frollo, Esmeralda trong *Nhà thờ Đức bà Paris* và Jean Valjean, Javert, Fantine trong *Những người khốn khổ*. Trong mỗi cặp đôi nhân vật là sự kết hợp tương phản của những cái cao cả trác tuyệt, cái tốt đẹp thánh thiện sẵn sàng hy sinh quyền lợi cá nhân của nhân vật này với cái thấp hèn, nhỏ bé, xấu xa, bình thường, ích kỷ của nhân vật kia. Các cặp đôi nhân vật luôn được đặt song hành cùng nhau trong cùng hệ quy chiếu của cái nghịch dị, tương phản, đối lập. Thông qua nhân vật này để làm nổi bật hình tượng nhân vật kia, nhân vật này là “thuộc thử”, là tấm gương phản chiếu của nhân vật kia và ngược lại. Các cặp đôi khi soi vào nhau trong tương quan đối nghịch, tự thân các nhân vật đã làm nổi hình, nổi khối tất cả chiều sâu của tính cách. Trên con đường tình yêu đến với Esmeralda, nếu Quazimodo đã biết vươn lên để tự hoàn thiện mình, đã biết tiến hóa từ “vật” lên “người”, ngược lại Claude Frollo và Foebus lại bị vật hóa đi, từ “người” đã bị biến hóa thành “vật”. Nếu Nguyễn Du lấy sắc đẹp Thúy Vân làm đòn bẩy cho sắc đẹp Thúy Kiều, thì Hugo lấy sắc đẹp của Fleur de Lys và đám đông các tiểu thư quý tộc làm đòn bẩy để nâng vẻ đẹp của Esmeralda lên tuyệt đỉnh. Fleur de Lys và các cô gái là những vì sao giữa bầu trời ban đêm thì Esmeralda là vì sao sáng nhất trong muôn vàn vì sao ấy. Nếu Jean Valjean một người tù khổ sai - là người đại diện cho pháp luật lương tâm con người, lấy tình thương yêu con người che chở cho đồng loại thì Javert một thanh tra mật thám - là người đại diện cho luật pháp nhà nước lại chỉ biết trừng phạt, chứ không biết tha thứ, cảm thông. Nếu Cosette thuộc loại nhân vật *tinh* thì Eponine lại thuộc loại nhân vật *động*. Nếu “người cha” Thenardier vì tiền mà mất hết tính người, thì Gavroche trong hoàn cảnh khốn khổ, tình thương người của em khi soi vào “người cha” của mình càng sáng ngời ánh hào quang rực rỡ.

Trong bản thân mỗi nhân vật cũng là cả một sự mâu thuẫn, đối lập giữa “hai con người trong cùng một con người”. Mỗi nhân vật là sự lai ghép của nhiều tính trạng: vừa đẹp, vừa xấu, vừa bao dung lại vừa ích kỷ, đẹp bên ngoài nhưng lại xấu bên trong và ngược lại, vừa cao thượng lại vừa thấp hèn... Bởi vậy trong mỗi nhân vật đã xảy ra những cuộc đấu tranh không ngừng để vượt lên chính mình. Cuối cùng cái cao thượng đã chiến thắng cái thấp hèn, các nhân vật Quazimodo, Esmeralda, Jean Valjean, Javert, Fantine đã biết đi từ bóng tối ra ánh sáng của chân lý để tự hoàn thiện mình hơn. Quá trình bị “vật hóa” của Claude Frollo là một minh chứng cho cuộc sống thiếu hài hòa giữa *phần con* và *phần người*. Qua nhân vật Frollo, Hugo như

muốn nói với chúng ta rằng: con người là một thực thể của tự nhiên và xã hội, luôn song hành trong mỗi chúng ta bên cạnh cái cao cả của trí tuệ là cái tầm thường của bản năng, bên cạnh *phần người* luôn có *phần con* tồn tại. Vì vậy, chúng ta phải biết sống làm sao để *phần người* chi phối *phần con* chứ không nên ngược lại. Sử dụng thủ pháp **grotesque** như một phương thức nghệ thuật hữu hiệu để xây dựng nhân vật, các nhân vật trong tiểu thuyết của Hugo trở nên sống động hơn, thật hơn với tất cả những gì cao quý và hèn hạ của con người. Phải chăng quá trình sống, quá trình làm người là sự chế ngự những cái xấu, cái ác, cái phần bóng tối trong bản thân mình, là quá trình đi từ bóng tối ra ánh sáng để hướng tới sự hoàn thiện mình hơn. Đó cũng chính là bức thông điệp Victor Hugo muốn gửi gắm qua hai bộ tiểu thuyết vĩ đại của mình.

2.2. Cái **grotesque** trong tổ chức không – thời gian nghệ thuật

Trong quá trình sáng tạo nghệ thuật, nếu hiện thực cuộc sống và phương thức biểu hiện được coi như là mặt triển khai của mối quan hệ giữa nội dung và hình thức, thì không gian và thời gian nghệ thuật được tác giả sử dụng như một quan niệm riêng, để thể hiện mối quan hệ cụ thể giữa nhân vật và hoàn cảnh. Là hình thức tồn tại của vật chất, nhưng khi đi vào tác phẩm nghệ thuật, không gian và thời gian trở thành hình thức, môi trường tồn tại của nhân vật. Qua đó tác giả thể hiện tư tưởng, tình cảm, phong cách của mình. Như vậy, không gian và thời gian nghệ thuật là sản phẩm sáng tạo của người nghệ sĩ, nó thể hiện cái nhìn chủ quan của tác giả.

Là một nhà văn tài năng và có sức tưởng tượng phong phú, hư cấu tài tình, Hugo đã sử dụng linh hoạt các yếu tố không gian và thời gian trong quá trình sáng tạo tác phẩm của mình. Khảo sát *Nhà thờ đức bà Paris* và *Những người khốn khổ* chúng tôi nhận thấy không – thời gian nghệ thuật trong hai tác phẩm cũng được văn hào Victor Hugo tổ chức theo kiểu lưỡng phân. Nghĩa là cái **grotesque** vẫn được sử dụng như một thủ pháp nghệ thuật hữu hiệu để bộc lộ ý đồ nghệ thuật của nhà văn. Khai thác không – thời gian nghệ thuật trong tiểu thuyết Hugo dưới góc nhìn **grotesque**, chúng tôi tìm hiểu dưới những phương diện: *Cái grotesque trong tổ chức không gian* bao gồm *không gian vi mô – vĩ mô*; *không gian bóng tối – ánh sáng*. *Cái grotesque trong tổ chức thời gian* bao gồm *thời gian tuyến tính – phi tuyến tính*; *thời gian lịch sử – thời gian đời thường*; *thời gian khách quan – thời gian tâm lý*. Tất nhiên sự phân chia này chỉ mang tính tương đối. Trong kiểu này đã có kiểu kia và ngược lại. **Grotesque** đã đem lại khả năng kết hợp bất ngờ giữa các đối cực không – thời gian nghệ thuật. Hai không gian đối lập lẫn lộn giữa *vi mô* và *vĩ mô*, *bóng tối* và *ánh sáng* đã chỉ ra một sự thật phũ phàng là sống trong xã hội tư bản lương tri con người không có điều kiện tỏa sáng, ánh sáng bị chôn vùi, lương tri bị vùi lấp, cái thiện bị hủy diệt bởi cái ác, nổi lên trong hai không gian đó là tội ác và cái ác lan tràn, quyền lực bị lạm dụng. Chỉ ở trong *không gian vi mô*, *không gian bóng tối* sự sống mới hồi sinh, ánh sáng lương tri mới có điều kiện tỏa sáng và khát vọng về những điều tốt đẹp trong cuộc sống mới trở thành sự thật. Những người khốn khổ sống trong *không gian bóng tối*, *không gian vi mô* càng vút cao ánh sáng của lương tri, của tình thương yêu con người

bất tận bao nhiêu thì những kẻ thống trị sống trong *không gian ánh sáng*, *không gian vĩ mô* tâm hồn càng tràn ngập bóng tối bất nhân bấy nhiêu.

Nghệ thuật xử lý thời gian là cách thức tổ chức tác phẩm độc đáo của **Nhà thơ Đức bà Paris** và **Những người khốn khổ**, vừa dồn nén, kéo “căng” ở *thời gian tâm lý*, *phi tuyến tính* vừa dàn trải, vận động không ngừng ở *thời gian khách quan*, *tuyến tính*. Nếu *thời gian khách quan*, *tuyến tính* tạo cho người đọc một sự logic sáng rõ về câu chuyện đang xảy ra thì *thời gian tâm lý*, *phi tuyến tính* lại giúp Hugo có điều kiện “xoáy” vào chiều sâu của tác phẩm. Nhờ xây dựng kiểu thời gian kép – *tuyến tính* và *phi tuyến tính*, *khách quan* và *tâm lý* đã giúp cho nghệ thuật kể chuyện của Victor Hugo cùng lúc đan cài được nhiều tuyến chuyện, nhiều nhân vật vào trong cùng một câu chuyện, giúp câu chuyện chẳng những không bị nhàm chán đơn điệu mà càng trở nên hấp dẫn hơn, tạo tò mò cho người đọc hơn. Đây chính là thành công của Hugo khi sử dụng cái **grotesque** trong tổ chức thời gian nghệ thuật. *Thời gian đời thường* được nhìn nhận trong hệ quy chiếu, đối sánh với *thời gian lịch sử* và ngược lại, đã khiến độc giả tin rằng những nhân vật trong tiểu thuyết Victor Hugo đã từng có mặt bằng xương bằng thịt trên đời, đã sống trước chúng ta, sống giữa chúng ta, “những con người của một thời”, dấu họ chỉ là những “sinh thể bằng giấy”(Valéry). Nhờ cái **grotesque** trong mối liên hệ không - thời gian đó, đã làm cho sức tố cáo xã hội trong tác phẩm Hugo càng có sức sống mãnh liệt hơn. Đúng như giáo sư Trần Đình Sử nhận định “thời gian nghệ thuật trong các tác phẩm văn học không phải chỉ là quan điểm của tác giả về thời gian mà còn là một hình tượng sinh động, gợi cảm là sự cảm thụ ý thức về thời gian được dùng làm hình thức nghệ thuật để phản ánh hiện thực và tổ chức tác phẩm”[2;58].

2.3. Ảnh hưởng của cái **grotesque** từ Victor Hugo đến Nam Cao qua tác phẩm **Chí Phèo**

Lý luận và thực tiễn cho thấy cuộc sống không ngừng vận động đi lên trong sự giao thoa và tiếp nhận, giao thoa để tiếp nhận, tiếp nhận để phát triển, đó chính là quy luật của cuộc sống. Văn chương cũng không đi ngoài quỹ đạo ấy. Bởi không ai có thể hoàn toàn đi lên từ con số không. Một “thần đồng thi ca”, một nhà văn lãng mạn tiên bộ ưu tú của nhân dân Pháp và toàn thể nhân loại như Victor Hugo đã kế thừa tinh hoa văn hóa, văn học của dân tộc và nhân loại tiên bộ, đến lượt mình ắt hẳn Hugo sẽ có vòng cương tỏa rất lớn đến các nhà văn khác trên thế giới. Chính trong vòng cương tỏa ấy Victor Hugo và Nam Cao đã có những sự giao lưu gặp gỡ, những cuộc trùng phùng không hẹn mà nên. Là một nhà văn hiện thực, nhưng điều đó không có nghĩa là Nam Cao hoàn toàn khước từ cái nhìn lãng mạn. Sáng tác của Nam Cao, đặc biệt là qua tác phẩm **Chí Phèo** đã bộc lộ một cái nhìn lãng mạn. Ảnh hưởng cái nhìn lãng mạn từ Hugo đến Nam Cao thể hiện qua ba vấn đề cơ bản: *Xây dựng hình tượng nghịch dị; tình yêu chân chính hướng thiện con người* và kết thúc bằng một cái chết trong sự thức tỉnh – *cái chết phục sinh*.

Dù là người Pháp hay người Việt Nam, dù là lãng mạn hay hiện thực thì cả Victor Hugo và Nam Cao đều có chung một tư tưởng, dùng ngòi bút để hướng thiện con người. Với họ dù Jean Valjean, Chí Phèo bị xã hội chà đạp, đọa đày đến đâu cuối cùng họ vẫn biết hướng về ánh sáng, dùng ánh sáng để chiến thắng “bóng tối” ngay trong chính bản thân mình. Quazimodo, Thị Nở

dầu là những hình thể rất đối xấu xí, dị dạng thì cuối cùng họ vẫn là những con người nguyên khối trọn vẹn, có trái tim biết thông thức những nhịp đập của tình yêu. Quazimodo có dị dạng xấu xí đến đâu, Chí Phèo có là con quỷ dữ của làng Vũ Đại đi chăng nữa thì khi đứng trước tình yêu chân chính của Esmeralda và Thị Nở, cả Quazimodo và Chí Phèo đều đã biết đứng lên để làm lại cuộc đời. Đứng trước cái chết chẳng những Javert, Eponine, Quazimodo và Chí Phèo không chết đi, ngược lại khi đứng trước cái chết họ đã khẳng định sự sống. Bởi vậy, cái chết của các nhân vật trong tác phẩm của Victor Hugo và Nam Cao không phải là những cái chết thê lương, buồn thảm buộc người đọc phải suy nghĩ day dứt như cái chết của lão Goriot trong tiểu thuyết **Lão Goriot** (Balzac), ngược lại đó là những cái chết phục sinh. Chết để khẳng định một sự sống mới tốt đẹp hơn, tươi sáng hơn để con người được hoàn thiện mình hơn. Ta hiểu vì sao sau này, chủ nghĩa hậu hiện đại lại xem cái chết không hoàn toàn đối lập với sự sống. “Cái chết cũng là một phần của cuộc sống” (Murakami). Nếu buộc phải chọn cái chết thì đó cũng là một cách sống.

Victor Hugo và Nam Cao hai nhà văn ở hai phương trời đã có sự gặp gỡ, ảnh hưởng lẫn nhau trong việc cùng sử dụng cái **grotesque** để sáng tạo nghệ thuật. Họ gặp gỡ nhau bởi họ đều là những con người có cái nhìn mang tầm nhân loại phổ quát; giữa họ đã có sự học hỏi, kế thừa lẫn nhau; họ sống trong những xã hội khác nhau về tên gọi nhưng cùng chung một bản chất là bóc lột và dọa dẫm người dân. Dù gặp gỡ, ảnh hưởng lẫn nhau nhưng cuối cùng cả Hugo và Nam Cao đều tuân thủ đúng nguyên tắc bút pháp của mình nên ta hiểu vì sao ở họ vẫn có những ngã rẽ riêng (ví như Jean Valjean đã thành công trên con đường hướng thiện còn Chí Phèo buộc phải chết).

Dẫu có sự đối sánh hơi khập khiễng giữa một nhà nghệ sĩ được xem là chủ soái của trường phái lãng mạn và đại biểu kiệt xuất của chủ nghĩa hiện thực ở Việt Nam, nhưng trong sự song hành này chúng ta nhận ra rằng trong hiện thực đã có cái lãng mạn và ngược lại. Sự phân chia lãng mạn hay hiện thực trong văn học chỉ mang tính chất tương đối, để dễ nhận diện. Thực tế sáng tạo cho thấy, trong tác phẩm của những nhà nghệ sĩ lớn đều đã bao hàm tất cả những âm vang của đời sống, vừa hiện thực vừa lãng mạn, vừa dân tộc lại vừa nhân loại. Đây chính là nguyên nhân lý giải vì sao chúng tôi lại so sánh sự gặp gỡ, ảnh hưởng giữa Victor Hugo - nhà văn của chủ nghĩa lãng mạn và Nam Cao - nhà văn của chủ nghĩa hiện thực.

3. KẾT LUẬN

Kế thừa những tinh hoa văn hóa nhân loại từ Homère thời cổ đại, Miguel de Cervantes, William Shakespeare thời Phục hưng... đến lượt mình Victor Hugo trở thành đại biểu kiệt xuất của trào lưu văn học lãng mạn Pháp thế kỉ XIX, trong việc sử dụng **grotesque** như một phương tiện nghệ thuật hữu hiệu để khám phá những bí ẩn về con người và cuộc sống. Làm nên thành công lớn lao của **Nhà thờ Đức bà Paris** và **Những người khốn khổ** có nhiều phương diện song cái **grotesque** đóng vai trò quan trọng nhất. Tác phẩm văn học là “đứa con tinh thần” của người nghệ sĩ, vì thế nó luôn mang những “gen” di truyền mà bố mẹ để lại. Cuộc đời và sự nghiệp sáng tác của Victor Hugo là một tấm gương phản chiếu sáng ngời cho quá trình đấu tranh không mệt mỏi để đi từ “bóng tối” ra “ánh sáng”, nên các nhân vật trong sáng tác của Victor Hugo cũng có một quá trình đấu tranh như

thể. **Grotesque** không chỉ là mạng lưới nối liền các tuyến truyện mà còn là cơ sở để xây dựng hệ thống nhân vật và tổ chức không – thời gian nghệ thuật tác phẩm. **Grotesque** trở thành nguyên tắc của những kết hợp bên ngoài và bên trong mỗi nhân vật. Không gian – thời gian tác phẩm mở rộng và trải dài theo độ dài văn bản. **Grotesque** đã đem lại khả năng kết hợp bất ngờ giữa các đối cực không – thời gian nghệ thuật. *Không gian vi mô và vĩ mô, bóng tối và ánh sáng; thời gian tuyến tính và phi tuyến tính, lịch sử và đời thường, khách quan và tâm lý* tưởng chừng như không thể kết hợp với nhau, thế nhưng lại vận động song hành cùng nhau trong suốt chiều dài tác phẩm. Là những nhà văn luôn đặt niềm tin vào con người, Hugo và Nam Cao tin tưởng rằng trong bất kỳ hoàn cảnh nào thì bản năng hướng thiện vẫn không hề mất đi. Bởi vậy Victor Hugo và Nam Cao đã xây dựng nên những *hình tượng nghịch dị* mang tính **grotesque**, những *tình yêu chân chính hướng thiện con người* và kết thúc bằng những cái chết thức tỉnh – *cái chết phục sinh* để khi đứng trước cái chết con người khẳng định sự sống của mình. Qua đó thể hiện một cái nhìn rất nhân đạo nhưng cũng rất lãng mạn của hai con người ở hai phương trời nghệ thuật ấy. Sự gặp gỡ giữa Victor Hugo và Nam Cao đã minh chứng cho một chân lý nghệ thuật: thực tế không có sự tồn tại tách biệt giữa các khuynh hướng nghệ thuật. Sự phân chia chỉ mang tính chất tương đối, trong cái này đã bao hàm cái kia và ngược lại. Là một ngòi bút lãng mạn, điều đó không đồng nghĩa với việc nhà văn hoàn toàn khước từ cái nhìn hiện thực và ngược lại. Ta hiểu vì sao có người đã cho rằng: *tận cùng của lãng mạn là hiện thực và tận cùng của hiện thực là lãng mạn*.

Bằng sự mẫn tiệp của một người nghệ sĩ và tầm tư tưởng thấu thị của một nhà tư tưởng, Victor Hugo và Nam Cao đã dùng cái **grotesque** như một lưỡi dao sắc bén và đa năng nhất để giải phẫu hiện thực cuộc sống qua sáng tác của mình. Với cái **grotesque** Hugo và Nam Cao đã thể hiện khát vọng cải tạo xã hội theo tinh thần nhân văn sâu sắc: cuộc sống sẽ vận hành theo nguyên tắc của điều thiện và tình thương yêu con người sẽ bổ trợ, nâng đỡ, cứu vớt điều thiện; ở đó sẽ không còn bóng tối hủy diệt và cuộc sống luôn ngập tràn niềm vui, ánh sáng lương tri luôn mãi tỏa rạng trên con đường đi tìm hạnh phúc và chân lý của loài người. **Tình yêu cứu rỗi nhân loại**, là thông điệp mang tính nhân văn sâu sắc mà Hugo và Nam Cao đã gửi lại trước khi về cõi vĩnh hằng!

TÀI LIỆU THAM KHẢO

- [1]. Bakhtin M. (1992), *Lý luận và thi pháp tiểu thuyết* (Phạm Vĩnh Cư dịch), Trường viết văn Nguyễn Du, Hà Nội.
- [2]. Trần Đình Sử (1987), *Thi pháp thơ Tố Hữu*, NXB tác phẩm mới.
- [3]. Victor Hugo (2010), *Nhà thơ Đức bà Paris* (Nhị Ca dịch), NXB Văn học.
- [4]. Victor Hugo (2011), *Những người khốn khổ* (Nhiều tác giả dịch), NXB Văn học.
- [5]. Nhiều tác giả (1998), *Đến với Nam Cao*, NXB Thanh niên.
- [6]. Nhiều tác giả (2005), *Nam Cao truyện ngắn tuyển chọn*, NXB Văn học.

